

УДК 791.83+130.2

DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.34.2018.154061>

*Пожарська Олена Юрївна,
аспірантка,
Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв,
вул. Лаврська, 9, м. Київ, Україна, 01015,
<https://orcid.org/0000-0002-1181-9375>
elena.artkiev@gmail.com*

ЦИРК ЯК ПОЄДНАННЯ МАСОВОГО ТА ЕЛІТАРНОГО МИСТЕЦТВА В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Мета статті – обґрунтування можливості розгляду цирку й циркового мистецтва як специфічного простору поєднання масової та елітарної культур. **Методологія дослідження** ґрунтується на системному підході, що уможливив застосування синергетичного принципу тлумачення складних і динамічних самоорганізованих систем, до яких відноситься і культурне життя сучасного суспільства. Звернено увагу, що аналізувати цирк за шкалою «елітарне-масове» є доволі складним завданням, оскільки циркове мистецтво не повною мірою пристосоване для оволодіння масовою свідомістю. Циркове мистецтво можна назвати менш масовим, але не елітарним. Основний критерій, який об'єднує всі «масові» види мистецтва, варто шукати в динамізмі, циклічності – багаторазовому повторенні одних і тих самих елементів, формул, з чого, насамперед, виникає підкреслена легкість сприйняття. Циркове мистецтво як багатоаспектне та соціально значуще явище культури, релевантне жанрово-видовому потенціалу масової культури і, разом з тим, задовольняє критерії елітарної культури. У цьому сенсі цирк характеризується соціокультурною подвійністю, тобто орієнтація цирку на масову свідомість, з одного боку, й елітарність ремесла артиста, – з іншого, є основою його динамічного, поступального розвитку. Цирковими жанрами, доступними для елітарної і масової рецепції, є клоунада, пантоміма, скетч, акробатика, ексцентрика, атракціон та ін. При цьому елітарність пов'язана зі специфікою циркових номерів, які ґрунтуються на механічних і технічних ефектах. **Новизна дослідження** полягає в цілісному осмисленні цирку як художнього феномена, якому притаманний синтез масовості та елітарності. Подальшого дослідження потребує окреслення можливих меж елітарного та масового на прикладі конкретних циркових вистав чи номерів. Зроблено **висновок**, що сучасній культурі властивий рівень розвитку, орієнтований на масового та елітарного споживача. Циркове мистецтво, з одного боку, як мистецтво «високої» культури має велике значення для споживача, здатного його сприймати. З іншого, циркове мистецтво пристосовується до масової людини. Причому на кожному етапі свого розвитку цирк пропонує варіант масовості, необхідний соціуму, оскільки цирк найбільше задовольняє потреби своєї аудиторії.

Ключові слова: цирк; циркове мистецтво; масова культура; елітарна культура.

Пожарская Елена Юрьевна, аспирант, Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств, ул. Лаврская, 9, Киев, Украина

Цирк как сочетание массового и элитарного искусства в системе современной культуры

Цель статьи – обоснование возможности рассмотрения цирка и циркового искусства как специфического пространства сочетания массовой и элитарной культур. **Методология исследования** основана на системном подходе, позволившем использовать синергетический принцип толкования сложных и динамических самоорганизующихся систем, к которым относится и культурную жизнь современного общества. Обращено внимание, что анализировать цирк по шкале «элитарное-массовое» – довольно сложная задача, поскольку цирковое искусство не в полной мере приспособлено для овладения массовым сознанием. Цирковое искусство можно назвать менее массовым, но не элитарным. Основным критерий, который объединяет все «массовые» виды искусства, следует искать в динамизме, цикличности - многократном повторении одних и тех же элементов, формул, из чего, прежде всего, возникает подчеркнутая легкость восприятия. Цирковое искусство как многоаспектное и социально значимое явление культуры, релевантное жанрово-видовому потенциала массовой культуры и, вместе с тем, удовлетворяет критериям элитарной культуры. В этом смысле цирк характеризуется социокультурной двойственностью, то есть ориентация цирка на массовое сознание, с одной стороны, и элитарность ремесла артиста, – с другой, является основой его динамичного, поступательного развития. Цирковыми жанрами, доступными для элитарной и массовой рецепции, являются клоунада, пантомима, скетч, акробатика, эксцентрика, аттракцион и др. При этом элитарность связана со спецификой цирковых номеров, основанных на механических и технических эффектах. **Новизна исследования** заключается в целостном осмыслении цирка как художественного феномена, которому присущ синтез массовости и элитарности. Дальнейшего исследования требует определение возможных границ элитарного и массового на примере конкретных цирковых представлений или номеров. Сделан **вывод**, что современной культуре присущ уровень развития, ориентированный на массового и элитарного потребителя. Цирковое искусство, с одной стороны, как искусство «высокой» культуры имеет большое значение для потребителя, способного его воспринимать. С другой, цирковое искусство приспособляется к массовому человеку. Причем на каждом этапе своего развития цирк предлагает вариант массовости, необходимый социуму, поскольку цирк больше удовлетворяет потребности своей аудитории.

Ключевые слова: цирк; цирковое искусство; массовая культура; элитарная культура.

Pozharska Olena, Postgraduate, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, 9, Lavrska St, Kyiv, Ukraine

Circus as a combination of mass and elite art in the system of modern culture

The purpose of the article is to substantiate the possibility of considering circus and circus art as a specific space for combining mass and elite cultures. **The research methodology** was based on the system approach, which allowed for using the synergetic

principle of interpreting complex and dynamic self-organizing systems, which include the cultural life of modern society. Attention was drawn to the fact that analyzing circus according to the “elite-mass” scale is a rather difficult task as circus art is not fully adapted for mastering the mass consciousness. Circus art can be called less mass but not elite. The main criterion that unites all “mass” types of art is to be found in dynamism and repeatability of the same elements and formulas, from which, above all, arises an emphasized easiness of perception. Circus art is seen as a multi-aspect and socially significant phenomenon of culture, relevant to the genre and specific potential of mass culture, which, at the same time, satisfies the criteria of elite culture. In this sense, circus is characterized by a sociocultural duality; that is, the penchant of circus for mass consciousness on one hand and the elitism of the artist’s craft on the other are the basis of its dynamic, progressive development. Circus genres available for elite and mass reception are clownery, pantomime, sketch, acrobatics, eccentricity, attraction, etc. At the same time, elitism is associated with the specificity of circus acts based on mechanical and technical effects. **The scientific novelty of the work** consists in the integral comprehension of circus as an art phenomenon which is characterized by a synthesis of mass and elitism. The definition of possible boundaries of the elite and mass through the example of specific circus performances or acts requires further research. **Conclusions.** It was concluded that modern culture has the level of development which is oriented towards a mass and elite consumer. Circus art, on the one hand, as the art of high culture is of great importance to the consumer who can perceive it. On the other hand, circus art adapts itself to a mass person. With that said, at every stage of its development, circus offers a mass option, which is necessary for the society, as circus satisfies the needs of its audience to the fullest extent.

Key words: circus; circus art; mass culture; elite culture.

Вступ. Сучасна культура є унікальним феноменом. Науковий прогрес забезпечив можливість отримати доступ до інформації про практично будь-яку частину загальнолюдської культурної спадщини. На відміну від людей минулого, обмежених у виборі, і які жили в умовах монополії своєї національної культури, людина сучасна вільна в своїх можливостях. За допомогою книг, телебачення, глобальної комп’ютерної мережі вона може бачити і порівнювати всі відомі культурні напрями й течії, філософські доктрини і релігійні вчення, політичні концепції та ідеології, і перед нею як ніколи раніше постає проблема вибору. Цілком зрозуміло, що в цих умовах шанс на існування і розвиток отримують тільки ті культурні напрями, які стають популярними – привертають до себе людей, їхні гроші і розум. Напрямок, який втрачає популярність, вмирає.

Під впливом цих тенденцій циркове мистецтво зазнає помітних змін, оскільки постійно змінювана дійсність завжди вступає в протиріччя з усталеними традиціями, і це не може не впливати на життєдіяльність людини та її творчість. Однією зі знакових характеристик сучасності є те, що високе мистецтво поступається своїми позиціями безнаціональній масовій культурі, а масова свідомість з її стереотипами переваг і смаків виявляється сильнішою і дієвішою ніж традиційні норми і навички.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на збільшений останнім часом інтерес до цирку та циркового мистецтва, переважна більшість

літератури з циркової проблематики – це вивчення історії та мистецтвознавчих аспектів функціонування цирку, зумовлене затребуваністю цирку як соціального інституту і як видовищної форми культури, що набуває нових контурів візуалізації та рецепції. Так, серед українських та зарубіжних науковців, які займалися дослідженням проблематики цирку, його специфіки та особливостей функціонування в різні історичні періоди, варто виокремити таких як В. О. Барінов (Естетичні емоції в художньо-образній структурі циркового мистецтва, 2018), Ю. А. Дмитрієв (Мистецтво цирку, 1964) А. З. Житницький (Актуальні проблеми теорії драматургії цирку. Драматургія Коверн клоунади – генезис, еволюція, типологія, композиційні прийоми і сучасний стан», 1985), Є. М. Кузнєцов («Цирк: Походження. Розвиток. Перспективи», 1931), Г. В. Курінна («Драматургія циркової вистави в контексті карнавально-сміхової культури», 2008), С. М. Макаров («Театралізація цирку», 2010), М. А. Малихіна («Циркове мистецтво України 20–30-х років ХХ століття», 2016), М. С. Местечкін («У театрі і в цирку», 1976), М. І. Немчинський («Постановочний цирк. Образне осмислення циркового номера», 1975), С. М. Шумакова («Генезис і еволюція харківської школи циркового мистецтва», 2015) та ін. Утім, сьогодні відсутні праці, присвячені розгляду цирку як носія цінностей масової та елітарної культур.

Отже, **метою статті** є обґрунтування можливості розгляду цирку і циркового мистецтва як специфічного простору поєднання масової та елітарної культур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна загальнонаукова парадигма передбачає розгляд культури як процесу діяльності людини, яка прагне до стабільності, але з подальшим її переходом в нестабільність при ризикованому творчому пошуку чергової новації (Андреева, 2000, с. 17). Таким чином, головною характеристикою еволюції культури є міра зміни і збереження. Взаємодія цих підсистем культури дозволяє їй перебувати в стані стійкої рівноваги. Роль основного зберігача і ретранслятора, тобто носія культурних традицій, виконують народні маси, які відповідають за стабільність у суспільстві і спадкоємність у культурі в цілому. Можливість і спосіб орієнтуватися в найбільш типових ситуаціях надають людині похідні масовості, які, крім того, повідомляють необхідний мінімум культурних відомостей, який дає змогу їй існувати в суспільстві (Самохвалова, 2001, с. 57).

Традиції властиві й елітарній субкультурі, проте, через більшу її закритість, її традиціям не характерне поширення, якщо ж традиція виходить за межі елітарної субкультури, вона, зазвичай, зазнає серйозних трансформацій, перетворюючи свою естетику і символіку. Динаміка культурних смаків і потреб еліти більш мінлива, ніж маси. Не випадково основними одиницями творчої еліти є талант і геній, а катарсис як позиція буття еліти передбачає духовне вдосконалення і самовдосконалення, і, як наслідок, постійний пошук новацій і форм, що виражають суть культури (Бикова, 2002, с. 33).

Властива традиції досить висока міра авторитарності визначає більш консервативний характер культурних уподобань народних мас. Але функцію зберігача традицій народних мас не можна абсолютизувати, оскільки великі починання і геніальні відкриття створюють свої точки відліку часу і встановлюють нові традиції (Захаров, 2004, с. 111). Таким чином, елітарність,

ніби, «оперативна» підсистема культури, що відповідає за перспективу розвитку останньої, а масовість як «консервативна» підсистема зберігає основні якості культури. Отже, елітарність реплікує нові ідеї та функції, а масовість – старі. Але разом вони забезпечують стійкість культури як системи. Такий поділ культури не передбачає поділ на вищий і нижчий її рівні з позицій якості. Безперечно, масовість не може не передбачати явища культури, які характеризуються низькою якістю. Але, разом з тим, під масовістю варто розуміти основну частину населення, що дає змогу використовувати не лише якісні, а й кількісні показники.

Однак існування масовості та елітарності як взаємопов'язаних явищ не є початковим. Масова культура, зазвичай, має в своїй основі архетипічні образи і колізії, засвоєні ще на зорі людства фольклорною архаїкою різних народів, що дає підстави стверджувати про схожість, яка переходить часом в ідентичність фольклорних основ у різних народів. Підтвердженням цього положення слугує підвищена увага до проблематики традиційної, історично успадкованої культури: одні дослідники ставляться до неї критично, інші – з ностальгією, треті – суто прагматично. Це красномовно свідчить про те, що архаїчні форми культури, які до цього вважалися «пережитками минулого», відіграють у житті сучасної людини істотну, і не цілком з'ясовану роль. Саме тому відбувається «вирівнювання» параметрів і характеристик масової культури «поверх» корінних культурних традицій та особливостей складу національної свідомості, навичок поведінки, специфіки психічного складу і всього того, що іменується словом «менталітет».

Розглядаючи національну культуру в усьому багатстві її змісту та розмаїтті барв як закономірний шабел у розвитку світової культури, і необхідний внесок у загальнолюдську цивілізацію, можна визначити її як синтез національно-особливого, іншонаціонального і загальнолюдського (світового), переробленого й освоєного в національному. Звідси походить два види розвитку кожної національної культури: 1) як неповторної, унікальної за формою, 2) як частини світової культури, яка усвідомлює і яка проявляє себе в ній. Але в обох випадках вона містить і виражає в тій чи іншій формі загальнолюдський початок.

На відміну від національної, масова культура інтегрує суспільство не за допомогою ідей, а за допомогою технологій, і тому за своїм соціальним, мобілізуючим потенціалом вона незмірно перевершує все, що було відомо раніше. Для неї байдуже, у що вірять або, що думають окремі суб'єкти – важливо, що вони використовують одні й ті самі комунікативні канали. Внаслідок цього масова культура є надзвичайно еkleктичною і «всеїдною». Вона робить відносними і проникними всі естетичні градації і жанрові відмінності, змішуючи «високі» і «низькі» художні форми, транслуючи унікальні твори національного мистецтва в найбільші мегаполіси, щоб потім, після відповідного аранжування і професійної обробки повернути їх назад – на периферію.

Оскільки масова культура не є субстрат, а має форму, в якій при нинішніх умовах функціонує суспільна свідомість, немає жодних перешкод для того, щоб ця форма наповнювалася найрізноманітнішим духовним змістом – релігійним, філософським, науковим, моральним, ідеологічним, естетичним. Не стала винятком і традиційна культура, яка також «всотується» і «поглинається» масовою культурою, в міру можливості. Образно кажучи, в масовому суспільстві

відбувається утилізація різних жанрів народної творчості, які існували раніше як відносно відособлені види художньої практики, і «навантаження» їх життєво важливими суспільними функціями: просвітницькими, освітніми, інформаційними, організаційними, політико-пропагандистськими, розважальними (Разлогов, 1990, с. 182) та ін. Торкнулося це і національного циркового мистецтва.

Звичайно, не все цінне, що є в народному мистецтві, використовується масовою культурою. Відбираються, насамперед, ті зразки, які відповідають критерію «технологічності» за такими параметрами: зовнішня привабливість (аттрактивність (Ліпков, 1990, с. 34), зрозумілість і доступність, легкість відтворення, серійність і шаблонність, символічність, варіативність, високі сугестивні можливості, придатність для тиражування і передання комунікативними каналами. Циркове мистецтво цілком відповідає цим вимогам, однак проблема в іншому – у відсутності теорії й технології його плідного розвитку.

Симбіоз традиційної та масової культури позначається сьогодні поняттям «популярна культура». Ця форма культури має національно-суспільний характер (або, щонайменше, яскраво виражену національну специфіку), на відміну від традиційної народної культури, яка є переважно етноцентричною, і масової культури, яка, за визначенням, є космополітичною. Популярна культура підсилює взаємозв'язок і взаємодію всіх видів і жанрів культурної творчості – народного (фольклорного), самодіяльного та професійного мистецтва; інституційних форм, позначених сильним впливом ідеологій, і тих видів, які безпосередньо пов'язані з побутовими, повсякденними сторонами суспільного життя. Популярна культура не претендує на метафізичну глибину – вона є культурою «репрезентативною» і самовизначається не через відштовхування від інших, іншокультурних форм і зразків, а через їх привласнення. За великим рахунком, вся сучасна популярна культура постає полем «битви», на якому ведеться боротьба за різні способи інтерпретації фольклорних, релігійних, філософських текстів.

Таким чином, якщо не фокусуватися на аналізі окремих явищ, а розглядати їх у сукупності як загальний вектор розвитку, то можна зробити важливий висновок, що між традиційною і масовою культурою немає антагонізму. Те, що вони активно і глибоко взаємодіють – сьогодні очевидний факт, причому в міру поширення нових комунікаційних технологій сфера цієї взаємодії буде розширюватися.

З огляду на вищевикладене, аналізувати цирк за шкалою «елітарне-масове» – завдання досить складне, тим більше, якщо врахувати, що не всі види мистецтва, зокрема і цирк, однаково пристосовані для оволодіння масовою свідомістю. Однозначно можна стверджувати, що в системі масової культури домінують кінематограф, музика і, почасти, література, тоді як образотворче мистецтво, скульптуру, фотографію, театр, балет і цирк якщо і не можна назвати більш елітарними, то, в крайньому разі, можна охарактеризувати як менш масові. Це пояснюється тим, що, наприклад, кінематограф близький масовій свідомості, оскільки «критеріями якості масового мистецтва стали видимість, конкретність, псевдооб'єктивність, при яких зображене постає у вигляді «самої дійсності». Цінуються ті види культурної діяльності, які точніше відтворюють «ілюзію правдоподібності». «Зрине» в цих ситуаціях уявляється як щось самоочевидне

і самодостатнє, і протиставляється умоглядному (ширше – інтелектуальному)» (Берг, 1998, с. 23). Музика ж, навпаки, популярна завдяки своїй невимовності – якості, що високо цінується в перехідні епохи. Вона здатна «надавати пульсуючу напруженість до нових форм руху і розвитку музичної тканини» (Кривцун, 2001, с. 276). Очевидно, що кіно і музика співвідносяться з масовою культурою за діаметрально протилежними причинами. При цьому цирк, який поєднує в собі музику та інші види мистецтв, також невимовний, як і його складові. Це дає підстави констатувати, що основний критерій, який об'єднує всі «масові» види мистецтва, варто шукати в динамізмі, циклічності – багаторазовому повторенні одних і тих самих елементів, формул, з чого, насамперед, виникає підкреслена легкість сприйняття.

Масове мистецтво нівелює ініціативу глядача, позбавляє його можливості уявляти. Замість того, щоб самостійно створювати образи, реципієнт отримує їх в готовому вигляді, перетворюючись із співавтора на стороннього спостерігача. Елітарне ж мистецтво, навпаки, наполягає на максимальній творчій активності людини. Тобто, справжнє мистецтво повинно породжувати зримі картини й одночасно залишати простір, що дати змогу домислити. При цьому помилково вважати, що масова чи елітарна культура можуть бути абсолютними в певному суспільстві, оскільки стосовно до процесу еволюції культури можна говорити лише про первинність функції масової чи елітарної культури. Більше того, масове та високе в культурі є рівноправними. Саме цим пояснюється той факт, що в один і той самий історико-культурний період спостерігається одночасне і домінування і підлеглість масової та елітарної культур.

Таким чином, циркове мистецтво як багатоаспектне та соціально значуще явище культури, релевантне жанрово-видовому потенціалу масової культури і, разом з тим, задовольняє критерії елітарної культури. У цьому сенсі цирк характеризується соціокультурною подвійністю, тобто орієнтація цирку на масову свідомість, з одного боку, й елітарність ремесла артиста, – з іншого, є основою його динамічного, поступального розвитку. Цирковими жанрами, доступними для елітарної і масової рецепції, є клоунада, пантоміма, скетч, акробатика, ексцентрика, атракціон та ін. При цьому елітарність пов'язана зі специфікою циркових номерів, які ґрунтуються на механічних і технічних ефектах.

Висновки. Сучасній культурі властивий рівень розвитку, орієнтований на масового та елітарного споживача. Циркове мистецтво, з одного боку, як мистецтво «високої» культури отримує велику знаковість для споживача, здатного його сприймати. З іншого, циркове мистецтво пристосовується до масової людини. Причому на кожному етапі свого розвитку цирк пропонує варіант масовості, необхідний соціуму, оскільки цирк найбільш повно здатен задовольнити потреби своєї аудиторії. Однак подальшого дослідження потребує окреслення можливих меж елітарного та масового на прикладі конкретних циркових вистав чи номерів.

Список використаних джерел

1. Андреева О. А. *Стабильность и нестабильность в контексте социокультурного развития*. Таганрог: Таганрогский институт управления и экономики, 2000. 232 с.

2. Берг М. Рейтинг искусства в зеркале современной прессы и стратегии критики. *Современное искусство и средства массовой информации*. Санкт-Петербург, 1998. С. 28–34.

3. Быкова Э. В. Культура народная, элитарная и массовая. *Культурология как общая теория культуры*. Москва, 2002. С. 15–64.

4. Захаров А. В. Традиционная культура в современном обществе. *Социологические исследования*. 2004. № 7. С. 105–115.

5. Кривцун О. А. *Эстетика*. Москва : Аспект-Пресс, 2001. 430 с.

6. Липков А. И. *Проблемы художественного воздействия. Принцип аттракциона*. Москва : Наука, 1990. 240 с.

7. Лященко І. Елітарна культура ХХ століття: проблема визначення, соціокультурні передумови та основні етапи її формування і розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філософія. 2011. Вип. 8. С. 123–135.

8. Разлогов К. Э. Культура для необразованных? *Общественные науки и современность*. 1990. № 4. С. 168–182.

9. Самохвалова В. И. Маскульт и маленький человек. *Философские науки*. 2001. №1. С. 55–66.

References

1. Andreeva, O. (2000). *Stabil'nost' i nestabil'nost' v kontekste sotsiokul'turnogo razvitiya* [Stability and instability in the context of socio-cultural development]. Taganrog: Institute of Management and Economics.

2. Berg, M. (1998). Reiting iskusstva v zerkale sovremennoi pressy i strategii kritiki [Rating of art in the mirror of modern press and strategy of criticism] *Sovremennoe iskusstvo i sredstva massovoi informatsii*, pp.28–38.

3. Bykova, E. (2002). Kul'tura narodnaya, elitarnaya i massovaya [National, elite and mass culture]. *Kul'turologiya kak obshchaya teoriya kul'tury*, pp. 15–64.

4. Zakharov, A. (2004). Traditsionnaya kul'tura v sovremennom obshchestve [Traditional culture in modern society]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, no. 7. pp. 105–115.

5. Krivtsun, O. (2001). *Estetika* [Aesthetics]. Moscow: Aspekt-Press.

6. Lipkov, A. (1990). *Problemy khudozhestvennogo vozdeistviya. Printsip attraktsiona* [Problems of artistic influence. The principle of attraction]. Moscow: Nauka.

7. Liashchenko, I. (2011). Elitarna kultura XX stolittia: problema vyznachennia, sotsiokulturni peredumovy ta osnovni etapy yii formuvannia i rozvytku [The elite culture of the twentieth century: the problem of definition, socio-cultural background and the main stages of its formation and development]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Filosofiia, issue, 8, pp. 123–135.

8. Razlogov, K. (1990). *Kul'tura dlya neobrazovannykh?* [Culture for the uneducated?]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, no. 4, pp. 168–182.

9. Samokhvalova, V. (2001). Maskul't i malen'kii chelovek [Mass culture and the small man]. *Filosofskie nauki* [Philosophic sciences], no. 1, pp. 55–66.